

चितवनदेखि जनकपुरसम्मका केही पुरातात्विक स्थल

जनकलाल शर्मा

(चितवनदेखि जनकपुरसम्मका केही स्थलको पुरातात्विक अन्वेषण पुरातत्व विभागले २०१६ सालमा गरेको थियो। यसै प्रसङ्गमा पुरातत्व विभागका प्रधान अनुसन्धान अधिकारी (त्यस समय फिल्डएक्स्क्याभेटर) श्रीजनकलाल शर्माले दिनुभएको प्रतिवेदन पाठकका समक्ष प्रस्तुत छ। --संपादक)

चितवन

चितवन नेपाल अधिराज्यको प्रसिद्ध भूभाग मध्ये एक हो। यो नारायणी अञ्चलमा पर्दछ। यसलाई चितौन पनि भन्दछन्। यस भूमिको नाम अहिलेसम्म ठीक ठीक पत्ता लाग्न सकेको छैन। केही संस्कृत साहित्यमा 'अस्ति गण्डकीतीरे चित्रवनं नामनगरम्' भन्ने पाइएकोले पुरानो चित्रवन नामको नगर कुनै समय यस इलाकामा थियो कि भन्ने अनुमानसम्म गर्न सकिन्छ। साथै नेपालको एउटा वंशावलीमा चित्तपावन नाम पनि पाइन्छ। तर त्यतिनै प्रमाणको आधारमा कुनै ठाउँको ऐतिहासिक नाम किटान गर्नु उचित हुनेछैन।

अरू ऐतिहासिक दृष्टिले पनि यस भूमिको महत्व कम छैन। पूर्वमा विदेहभूमि मिथिला, पश्चिममा भगवान् बुद्धको जन्मस्थल लुम्बिनी र कुलधर कपिलवस्तु जस्ता महत्वपूर्ण स्थल भएकोले यस भूमिको महत्व अझै माथि

पुग्दछ। यसै भूमिको पूर्व पश्चिम जनकपुर र कपिलवस्तु-मा बसेर राजर्षि जनक र भगवान् बुद्धले जुन दर्शन र सिद्धान्तको आधारमा एशिया वा अझै भनी समस्त मानवसमाजलाई सभ्यताको जुन पराकाष्ठामा पुऱ्याए त्यसको प्रभाव यहाँ परेको थिएन भन्न हामी कदापि सक्तौनौं। त्यसपछि कला कौशलले परिपूर्ण वैशाली र सिमरौनगढ पनि अति समीपवर्ती भएकोले त्यसको पनि समयानुसार छाप पर्नु स्वाभाविक छ। यसै त पुराणवर्णित सप्तगण्डकी वा नारायणी नदी पश्चिमी सीमामा भएकोले यसको महत्व छँदैछ। किन्तु समयको हेरफेरमा जसरी छिमेकमा फुलेको वैभव वला-उन लाग्यो त्यसै गरी यसले पनि नकल गर्न बाध्य हुनु स्वाभाविक छ।

देवघाट

देवघाट चितवन इलाकामा नपरे तापनि हाम्रो कार्यक्षेत्र यहीबाट शुरू भएकोले यसमा समावेश गरिएको छ। यो ठाउँ चितवनको पश्चिमी सीमा रेखानेर पर्दछ।

यहाँ अनेक सेनवंशका भग्नावशेष धरासात् भएका पाइन्छन्। यो ठाउँ गण्डकीको संगममा पर्दछ। यहाँ मुकुन्दसेन (तनहुँका राजा) सित कथा जोडिने एउटा मन्दिर तथा त्यसभित्र रहेका देवता छन्। वास्तवमा

★ हिमाल, खण्ड, परिशिष्ट, पृ. सं. १४८-४९

यो देवता अनेक वर्ष जमीनमा दबिएर पाषाण भइ-
सकेको कछुवाको हाड जस्तो छ । यो देवता प्राचीन
प्राणीविद्या र भूगर्भविद्यावेत्ताका लागि एउटा अन्वे-
षणको विषय हुनेछ । यसबाहेक मध्यकालका चतुर्बाहु
विष्णु, भगवती (महिषमर्दिनी) आदिका मूर्ति उल्लेख-
नीय छन् (फ.सं. IIIA) । यस ठाउँको धार्मिक महत्व
कुन समयदेखि शुरू भयो र यहाँ कुन कुन कालका चीज
प्राप्त हुन्छन् त्यो अनुसन्धानयोग्य छ । अतः त्यसको सुर-
क्षाको व्यवस्था गर्नु पनि हाम्रो कर्तव्य हुन आएको छ ।

सिंहदेवीको थान

नारायणगढ बजारबाट करीब आधा कोश उत्तर-
पश्चिम नारायणीको पूर्वी किनारमा एउटा भग्नावशेष
छ जसलाई त्यहाँका जनता सिंहदेवीको थान भन्दछन् ।
नामकरणको कारण हो त्यहाँ दुईवटा प्रारम्भिक सेन
राजवंशका समकालीन ढुंगाका सिंह छन् । त्यसैले
यस स्थानलाई सिंहदेवीको थान (स्थान) भनेका हुन् ।
यिनै सिंहका छेउमा त्यसै समयको वास्तुशैलीको
नमूना आमलक सहितको ढुंगाको गजुर पनि लडि-
राखेको छ । त्यसका वरपर पुराना भग्नावशेष सिमलका
फेदमा दबेका छन् ।

नारायणगढ

यसको नाम गढ भए तापनि यहाँ अहिलेसम्म
गढ फेला परेको छैन अतः नामलाई ध्यानमा राखेर
अन्वेषण हुनु उचित छ ।

बसेनी

नारायणगढबाट करीब आधा कोश पूर्वोत्तरमा
हालसाल अर्थात् २०१६ सालमा एउटा गणेशको
मूर्ति फेला परेको छ । यहाँ एउटा पुरानो इनार
पनि छ । यसरी जंगलभित्र इनार र मूर्ति भेटिनुको
तात्पर्य हो कुनै समयमा यो ठाउँ पनि कुनै विशिष्ट
स्थान थियो । यो मूर्ति अन्तिम सेनवंशको समकालीन
प्रतीत हुन्छ (फ.सं. IV A) । यहाँ पनि खोजी हुनु
आवश्यक छ ।

चित्रसारी

देवौली बजारभन्दा १ कोश दक्षिण चित्रसारी
भन्ने ठाउँमा एउटा देवस्थल छ जहाँ अनेक माटाका
मूर्तिहरू एकत्रित छन् । यो देवस्थल सेनवंशको समका-
लीन जस्तो देखिन्छ । एकत्रित मूर्तिहरूमध्ये अधिकतर
पशुपक्षीका छन् । आजकल यहाँ यस्ता मूर्ति र हात-
हतियार चढाउने प्रथा छैन । स्मरणीय छ चितवनमा
त्यस प्रकारका माटाका मूर्ति बनाउने चलन आजकाल
छैन न यहाँ स्थानीय कुमाले नै छन् । अतः पुराता-
त्विक दृष्टिले यी एकत्रित मूर्तिको अध्ययन र सुरक्षा
हुनु आवश्यक छ (फ.सं. IB) ।

रापती मनौरी

यो स्थान हेटौँडाबाट नारायणगढ जाने राजमार्गमा
करीब १० कोश पश्चिम पर्दछ । यहाँ हेटौँडा-नारा-
यणगढ राजमार्ग बनाउँदा एउटा लामो पर्खाल भेटिएको
थियो र यसै पर्खालका कुँदिएका ढुंगा झिकेर ठेकदारले
यहाँ पुल निर्माण गराए । जसले गर्दा त्यो भग्नावशेष
सदाको लागि नेपालको इतिहासबाट लुप्त भयो । यसै
समय त्यहाँ एउटा वेतालासन विशाल हनुमान्को मूर्ति
फेला परेको थियो जो पुलभन्दा पश्चिम नारायणगढ
जाने राजमार्गको दाहिनेतिर छँदै छ । यो मूर्ति अन्तिम
सेनवंशको समकालीन प्रतीत हुन्छ (फ.सं. IIB)
यसको सुरक्षा हुनु नितान्त आवश्यक भएको छ ।

हेटौँडा

यहाँ बीच बजारमा एउटा पीपलको रूख छ
त्यसैको फेदमा एउटा अन्तिम सेन कालको देवीको
मूर्ति छ । त्यसबाहेक यहाँ केही छैन । बजारभन्दा
दक्षिणमा भूटनदेवीको स्थान छ त्यहाँ भएको देवीको
मूर्ति सेनकालीन नभै शाहकालीन छ । अतः हा
पुरातात्विक दृष्टिले यस स्थानको विशेष महत्त्व
देखिँदैन ।

सिमरौनगढ

यो गढ नेपाल राज्यमा भएका ऐतिहासिक प्रसि

स्थलमध्ये एक हो । यसको स्थापनाका संबन्धमा भनिन्छ ईसाको तेह्रौं शताब्दीको प्रारंभमा जब बख्तियार खिलजीले मगधको राज्य बिहारमा अधिकार जमाएर बंगालमा पनि कब्जा गर्‍यो र त्यसको केही समयपछि १२११ देखि १२२६ ई. का बीच बंगालको शासन गयासुद्दीन इबाजका समयमा मिथिलामाथि पनि मुसलमानी आधिपत्य जम्‍यो । यसै समय सिमरौनगढमा एउटा नयाँ हिन्दू राज्यको स्थापना भयो । प्रचलित जनविश्वासअनुसार यस राज्यको संस्थापक कर्नाट वंशका राजा नान्यदेव थिए । यिनले सारा मिथिलालाई आफ्नो कब्जामा ल्याए । यो राजवंशको परंपरा करीब एक शताब्दी चल्यो । यिनका छोरा गांगदेव भए जसले मालपोत असुल गर्न सुबिधाका लागि देशलाई अनेक प्रगन्नामा विभाजित गरे जो आज पनि कायमै छ ।

यस राजवंशले यति छोटो अवधिमा पनि ठूलो कलाप्रियता व्यक्त गरेको छ । आज त्यस राजवंशको राजधानी सिमरौनगढ ठूलो भग्नावशेषको रूपमा छ । यसको चौगिर्दा १४ कोशको छ भन्ने चलन छ तर त्यो आजको प्रचलित कोश नभै गाइखुरे कोश (गाईले साँढे खोजेको बेला जति दगुर्न सक्छ त्यसलाई गाइखुरे कोश भन्दछन्) भए जस्तो लाग्दछ (आजकालको प्रचलित १ कोशको करीब सवा दुइ कोश गाइखुरे कोश हुन्छ) । यस प्रकार सिमरौनगढको चौगिर्दा छ कोशको हुन आउँछ र त्यो उचित पनि छ । सिमरौनगढको चार जिल्ला यस प्रकार छ :-

१. पूर्वमा कचुरवा ।
२. पश्चिममा बैरिया ।
३. उत्तरमा कोतवाली टेंका ।
४. दक्षिणमा नेपाल-भारत सीमाको दशगजा ।

यस चारगिर्दाभित्र अनेक भग्नावशेष, मूर्ति र अन्य वस्तु छन् । तीमध्ये प्रमुख यस प्रकार छन्:-

१. कंकाली मठ र त्यसका वरिपरिका मूर्ति ।
२. भैरवराम बाबाको समाधिभित्रका मूर्ति ।
३. हरिहरपुर गाउँको मूर्ति (विष्णुको) ।

४. हरिहरपुर मठ ।
५. कंकाली मठनिरको पोखरीका घाटका ईंट ।
६. अमृतगंजको गढ र मूर्ति ।
७. हनूमान्गंजको मूर्ति (विष्णुको) ।
८. रनिवास (रामपट्टी) ।
९. चौगिर्दा ।

कंकाली मठ

यस मठको कुन समयमा स्थापना भएको हो त्यसको कुनै पनि विवरण खुल्दैन । कम्ती सरकार (अंग्रेज) ले सन् १८१६ मा गीर्वणयुद्धले दिएको हक हामीले पनि थामि।दयौं भन्ने सिमरौनगढको पिठियाको उठ्तीका संबन्धमा दिएको कागतमा भैरो रामदासलाई गोसाईं मंसारामका चेला भन्ने विशेषण लगाइएको छ । यसबाट यो सिद्ध हुन्छ- कंकाली मठका आदि पुरुष मंसाराम बाबा रहेछन् । यस समाधिका वरिपरि अनेक सुन्दर मूर्तिहरू छन् ।

जस्तै:-

१. सूर्य ।
२. वैनतेय २ मुखे ।
३. हरगौरी ।
४. विष्णु इत्यादि ।

भैरवराम बाबाको समाधि

यो समाधि कंकाली मन्दिरभन्दा दक्षिण मंसाराम बाबाको समाधिभन्दा पश्चिम नजीकै पर्दछ । यहाँ भित्र-पट्टि अनेक प्राचीन मूर्ति गाडिएका छन् । ती मध्ये चारविष्णु र एक सूर्य (?) चिनिन्छन् । अरू चिन्न सर्किदैनन् । माटाले लेपिएका छन् ।

हरिहरपुर गाउँ

यो गाउँ कंकाली मठबाट करीब एक माइल पश्चिमोत्तर कुनामा पर्दछ । २०१०-११ सालतिर यस गाउँको इनार सफा गर्दा एउटा सुन्दर विष्णुको मूर्ति फेला परेको रहेछ । त्यो हाल त्यहाँका महेन्द्र शाह कलवारको घरमा राखिएको छ । त्यो मूर्ति

ईशाको तेह्रौं- चौधौं शताब्दीतिरको हो । यसलाई सरकारले आफ्नु जिम्मामा लिएर सग्रहालयमा राख्नु नितान्त आवश्यक छ । यस गाउँको पूर्वतिर एउटा पीपलको रूखका फेदमा पनि दुई मूर्ति असुरक्षित छन्, तिनको पनि व्यवस्था हुनु आवश्यक छ ।

हरिहरपुर गढ

हरिहरपुरमा गाउँभन्दा दक्षिणमा यो गढ छ र उत्खननको दृष्टिले महत्वको छ ।

कंकाली मठनिरको पोखरी र

त्यस घाटका ईंट ।

यो पोखरी कंकाली मठको पूर्वमा रहेको प्रसिद्ध पोखरी हो । यो निकै विशाल पोखरी छ र त्यसको पश्चिम किनारमा एउटा घाट छ जसमा १६३" × १९" × ७" आकार-प्रकारका ईंट उपयोग गरिएका छन् । ती अन्वेषणीय छन् ।

अमृतगंज

यो ठाउँ कंकाली मठबाट करीब एक पाउ पश्चिममा पर्दछ । यो ग्रह ठाउँभन्दा उच्चा छ र यहाँ बारंबार अनेक प्राचीन वस्तुहरू भेटिएरहन्छन् । यहाँ मध्यकालीन विष्णुको फुटेको मूर्ति र एउटा वास्तुकलाको टुक्रा पनि छ जो गाईलाई घाँस ख्वाउने ठाउँमा एउटा कृषकले जडेको छ ।

हनूमान्गंज

यो गाउँ कंकाली मठबाट करीब आधा कोश पश्चिममा पर्दछ । १९९० सालको भूकम्पभन्दा पहिले यहाँ रामसेवकदास नामक साधुले बगैँचा खन्दा धेरै मूर्तिहरू फेला पारेका थिए । यिनै मूर्ति मध्ये केही नेपाल म्यूजियममा आए र केही उहीं रहे । आजकाल एउटा चतुर्बाहु विष्णुको मूर्ति त्यहाँका मणिरामदास वैरागीसँगै छ । यो मूर्ति बडो सुन्दर छ । मूर्तिको उचाई ३८ इंच र चौडाई २४ इंच छ । मूर्तिको तोरणसहितको उच्चाइको नाप ५१ इंच र चौडाई २४ इंच छ । यसको एउटा हात भाँचिएको छ । यो पनि सरकारले आफ्नु जिम्मा लिनुपर्दछ (फ. सं. II C) ।

रनिवास

यो स्थान कंकाली मठबाट पश्चिम करीब १॥ पाउ टाढा पर्दछ । यो ठाउँ अन्यत्रभन्दा अग्लो छ । यहाँ विशाल राममन्दिर छ । यो मन्दिर जंगबहा- दुरको मृत्युपछि उनको स्मृतिमा बनाइएको हुँदा यसको नाम "जंगमुक्तेश्वर राममन्दिर" भन्ने राखिएको छ । यसका वरिपरि यत्रतत्र प्राचीन भग्नावशेष भेटिन्छन् । यसै मन्दिरको पश्चिमपट्टिको गारामा एउटा ढुंगा जडिएको छ जो प्राचीन वास्तुशैलीको प्रतिनिधित्व गर्दछ । यो शिखरशैलीको एक विशेष नमूना भन्न सकिन्छ ।

चौगिर्दा

सिमरौनढ करीब ६ कोशभित्र चौगिर्दाले घेरिएको छ । यो विशाल चौगिर्दा अब क्रमशः नष्ट हुँदै जान लागेको छ । यसका वरिपरि हुने बस्तीले अर्थात् सिमरौनगढका मानिसले घर बनाउँदा ईंट किन्नुपर्छ भन्ने कुरा थाहा पाएका छैनन् । यसो हुँदा त्यहाँको पुरातात्विक वैभव दिनदिनै नष्ट हुन लागेका छन् । यसलाई सरकारले विशेष योजनाका साथ ढुंगो लगा- उनुपर्दछ । नत्र सिमरौनगढको पुरातात्विक अवशेष- बाट हामी वंचित रहनेछौं ।

सागरनाथ

यो स्थान सर्लाही जिल्लाको सदर मुकाम मल- गवाभन्दा करीब ६ कोश पूर्वोत्तर कुनःमा छ । यसै जंगलभित्र एउटा भग्नावशेष छ र त्यहीं एउटा महादेवको मन्दिर छ । महादेव पछि स्थापित गरि- एको हो र त्यो पुरातात्विक दृष्टिको छैन । तर त्यहीं एउटा नन्दीको मूर्ति छ जुन त्यसको शैलीको आधारमा बाह्रौं तेह्रौं शताब्दीको भन्न सकिन्छ । (फ. सं. IV B) यहाँ एउटा झर सफा गर्दा २०११ सालमा एक झोका त्यहाँका मानिसको भनाइअनुसार बाँदरका टाउका भेटिएका थिए र तर ती मेरो विचारमा कुनै कारणवश दबिन गएका मानवका अस्थिपंजर हुन् । कारण उनीहरूले ब्रह्मो वर्णन गरे त्यस्ता वा त्यत्रा

बाँदरका हाड हुन सकदैन् । यो ठाउँ अन्वेषण योग्य छ ।

मूर्तिया इनार

यो स्थान मलंगवाबाट ४॥ कोश उत्तर लखनदेही नदीको पश्चिम किनारमा जंगलभित्र छ । यहाँ एउटा इनार छ जसमा अन्तिम गुप्तशैलीको वास्तुकलाको नमूना भएको एक टुक्रा ढुंगा जमीनको सतहभन्दा ४ फुट तल जडिएको प्राप्त भयो । यो कुनै मन्दिरको कुनै भागमा जडिएको एक अंश हो । यस प्रस्तुत खण्डमा बीचमा भैरव, एकातिर कुमार र एकातिर गणेश अंकित छन् । यो सुन्दर चीज यस्तो अरक्षित हुँदा सहाली मालमा ल्याएर बुझाइएको छ । यसको वरिपरि अरू कुनै भग्नावशेष छैन । यो टुक्रा यहाँ कताबाट आयो खोजीको विषय हुन गएको छ । यो मूर्ति यसरी त्यहाँ रहेकोले नै यसको नाम मूर्तिया इनार रहेको हो । यो स्थान ४ कोशको झाडीमा पर्दछ । इनारमा पानी छैन । जसमै पुरिएको छ । यो इनार पनि ३४ सय वर्षभन्दा यताको प्रतीत हुँदैन ।

चिताइ महादेव

यो स्थान मंगलवाभन्दा उत्तरमा रहेको हरिहरपुर बजारभन्दा आधा कोश पूर्वमा छ । महादेवको मन्दिरमा कुनै पुरातात्विक वस्तु देखिदैनन् किन्तु त्यसको अगाडि एउटा फुटेको हात्तीको सानो मूर्ति छ । त्यो केही पुरानो प्रतीत हुन्छ । अतः यो स्थान पनि केही अन्वेषणीय छ ।

धरोहर इनार

यो स्थान मूर्तिया इनारभन्दा दुई कोश पश्चिम-उत्तर कुनडमा पर्दछ । यहाँ एउटा ९ हात व्यास भएको इनार छ जसलाई धरोहर इनार भन्दछन् । धरोहर ढालु परेको जमीनलाई भन्दछन् । यो ठाउँ ढालु भएको ठाउँमा हुँदा यसो भनिएको हो । ओ पनि चार कोशको झाडीको बीचमा पर्दछ । यहाँ मानिसको आत्मागमन छैन, केवल शिकारीहरू पुग्दछन् ।

यसलाई इनार भनिए तापनि यो मन्दिरको भग्नावशेष जस्तो लाग्दछ । पुरिएर माथिल्लो भाग मात्र देखिएको हुँदा इनार जस्तो भान गर्न संभव छ । यो एक पटक रात्रिसँग अन्वेषण गर्ने विषय छ ।

मूर्तिया जंगल

मलंगवाबाट ५ कोश पश्चिमोत्तरमा यो स्थान छ । यो स्थान शिलामय भग्नावशेषले भरिएको छ । यसको तक्षणकला हेर्दा तेह्रौँ शताब्दीको प्रतीत हुन्छ । यो निकै विशाल भवन वा देवमन्दिर भएको अनुमान हुन्छ । यसको पूर्वमा एउटा अर्को ईटको भग्नावशेष छ । यो मठको भग्नावशेष प्रतीत हुन्छ । यसको दक्षिणमा एउटा निर्जल पोखरी पनि छ । यो आजकाल पुरिइसकेको छ । यसभन्दा करीब तीन कोश पश्चिम जंगलमा वाग्मती नदीभन्दा पूर्व ५ ओटा विशाल भग्नावशेष छन् र ती संभवतः त्यहाँका सामन्तका गढ हुन् । मूर्तियाका अवशेष मन्दिर र मठ पनि चार-कोशकै झाडीमा पर्दछन् । यहाँ अन्वेषण हुनु नितान्त आवश्यक छ ।

सिमरा

मलंगवाबाट तीन कोश दक्षिण पश्चिममा एउटा भग्नावशेष छ । यसका सबै वस्तु त्यहाँका जनताले हिनामिना पारिसकेका छन् । अब त्यहाँ सिंहमुख र गजमुख जलप्रणालीका अग्र भाग मात्र बाँकी छन् । तिनको कलातर्फ ध्यान दिँदा १५-१६ शताब्दीको अनुमान हुन्छ । त्यहाँका जनता यी वस्तुलाई महादेव भन्दछन् । शंका निवारणका लागि यहाँ पनि पुनः अन्वेषण हुनु आवश्यक छ ।

इनरवा

मलंगवाबाट करीब २॥ कोश पश्चिममा यो स्थान पर्दछ । यहाँ निकै राम्रो बस्ती छ । १९९८ सं.मा त्यहीँको कुनै व्यक्तिले घडेरी खन्दा ४५ इंच अग्लो कोशी पत्थरको एउटा अविकल चतुर्बाहु विष्णुको मूर्ति भेटिएको र यसलाई त्यहाँका जनताले एउटा मन्दिर

बनाएर त्यहीं राखे । यो मूर्ति एघारौं बाह्रौं शताब्दीमा बनेको प्रतीत हुन्छ । मूर्ति अत्यन्त सुन्दर छ (फ. सं. IIA) । यो भेटिएका ठाउँमा मुसलमानहरूका घर बनेका छन् र अहिले पनि भग्नावशेष स्पष्ट देखिन्छन् । यसमा ७ सालभन्दा अघि श्री तिलकशमशेर थापाले महोत्तरी सर्लाहीको बडाहाकिम हुँदा केही उत्खनन गराएर छाड्नुभएको रहेछ । ती सामग्री यत्रतत्र छरिएका छन् । खास गरेर विशाल-विशाल शिलापट्टिका अधिक छन् । यहाँ क्षतिपूर्तिको व्यवस्था गरेर उत्खनन गरे लाभ हुन सक्तछ । कारण यो गढको श्रृंखला निकै लामो छ ।

जलेश्वरनाथ

यो मन्दिर महोत्तरीको सदर मुकाम जलेश्वरमा पर्दछ र यसै महादेवका नामले यस ठाउँको नाम पनि जलेश्वर रहेको हो । यो महादेव प्राचीन होला भन्ने अनुमान हुन्छ । प्रायः सधैं जलमग्न रहने हुँदा यसको अध्ययन गर्न कठिन छ । यो जलमग्न भएकोले नै जलेश्वरनाथ भनिएको हो । यसका छेउछाउ कुनै भग्नावशेष छैनन् र भए ती दबिएका छन् ।

सनोखडा

यो स्थान महोत्तरी जिल्लाको सदर मुकाम जलेश्वरभन्दा डेढ कोश उत्तर पर्दछ । यस मौजाको नाम पहिले टेडबा थियो र आजभन्दा करीब १०० वर्षअघि यहाँ सोनमा गढी भन्ने ठाउँमा कामविशेषले खन्दा मुनका लाप्सा भेटिए त्यसैकारण मुन उखडेको हुँदा यस ठाउँको नाम सोनउखडाको अप्रभ्रंश सनोखडा भयो । यहाँ प्राप्त भएको मुनले जलेश्वरनाथको मन्दिर बनाइयो भन्ने किंवदन्ती छ । आजकाल यहाँ खनजोत गर्दा ठाउँ ठाउँमा ठूला ठूला ईट र पर्खाल पनि भेटिन्छन् । करीब ७५ वर्षअघि यहाँ मिथिला बिहारीको पोखरी सफा गर्दा मनुष्यका लामा लामा हाड, तामाका पुराना पैसा र अन्य माटाका भाँडा भेटिएका थिए रे । ती चीज आज प्राप्त छैनन् । आजकाल मानिसको पहिले नै दृष्टि पर्ने सोनमागढी छ । यहाँ माथिल्लो भागमाने ठूला ठूला ढुंगा देखिन्छन् ।

यस ठाउँमा पूर्वपट्टि एउटा नदी छ । यस नदीले पनि केही भग्नावशेषहरू दिन प्रतिदिन आत्मसात् गरिरहेको छ । यहाँ देखिने भग्नावशेषहरूमध्ये प्रसिद्ध स्थल यस प्रकार छन् :-

१. सोनमा गढी ।
२. बिगिही नदीको घाट ।
३. सोनामाईथान । (यो अनेठा मौजामा पर्दछ,)
४. नर्राहा भिसा ।
५. मिथिला बिहारीको भिसा ।
६. रसियाको बडका भिसा ।
७. मिथिला बिहारीको पोखरीको छेउ ।
८. बरहम थान ।

यो ठाउँ प्रायः अरू ठाउँभन्दा अग्लो छ र यहाँ कतै कतै घडेरी खन्दा बराबर ठूला ठूला ईट र पर्खाल भेटिन्छन् । यस ठाउँमा उत्खनन गरेर हेर्नु अत्यावश्यक छ । यो मौजा गणेश गिरी भन्ने घरबारी संन्यासीको हो ।

जनकपुर

पौराणिक कालमा जनकपुर एउटा ठूलो दार्शनिक केन्द्र थियो । राजा विदेह वा जनक यसै भूमिमा भएका थिए भन्ने हिन्दूहरू विश्वास गर्दछन् । यसको दार्शनिक परम्पराको कुरा जनताले आज पनि बिर्सन सकेका छैनन् । आज दर्शनको स्थान धार्मिक श्रद्धातिर परिणत हुँदै गएको छ र मानिसहरू त्यहाँ जान्छन् । पुराणमा यसको महत्व जतिसुकै भए तापनि पुरातात्विक दृष्टिले यस भूमिको खोज भएको छैन । आज जुन ठाउँलाई जनकपुर मानिएको छ त्यहाँ प्रसिद्ध दुई मन्दिर छन्, एउटा राममन्दिर र अर्को जानकीमन्दिर ।

राममन्दिर

राममन्दिरलाई पुरातात्विक दृष्टिकोणबाट हेर्दा त्यहाँ भएका मूर्तिबाट ईशाको एघारौं शताब्दीसम्म पुग्न पनि कठिन छ । बाहिर कुनै मूर्ति वा प्राचीन अभिलेख छैनन् । भित्री भागमा केही मूर्ति छन् जो

विसिएर नष्टप्रायः छन् । राममन्दिरको छेउमा एउटा वटवृक्ष छ जो केही प्राचीन भग्नावशेष त्यहाँ हुने संकेत गर्दछ । ध्वंसावशेषको सर्वप्रथम पत्ता लगाउनेमा राममन्दिरका पक्षतिर स्वामी चतुर्भुज गिरीको नाम लिन्छन् । त्यसभन्दा पहिले यहाँ जंगल थियो भन्ने किंवदन्ती छ ।

स्वामी चतुर्भुज गिरी

चतुर्भुज गिरीको जन्म विक्रमको सत्रौं शताब्दीको अन्ततिर भएको थियो । उनी कतैबाट जनकपुरको जंगलमा तपस्या गर्न लागेका थिए र त्यसै समय उनले त्यहाँ रामचन्द्रको मूर्ति कहीं दबिएको छ भन्ने सपना देखे र सोही सपनाको आधारमा खोजी गर्दा वर्तमान राममन्दिरमा स्थापित भएका मूर्ति भेटिए भन्ने किंवदन्ती छ । यो कुरा उनले सरकारमा जाहेर गरे । त्यस समयमा जनकपुरको जंगल मकवानपुरका सेनवंशका हातमा थियो र राजाबाट उनले वि. सं १७१४ मा रामचन्द्रको पूजा चलाउन यथेष्ट जमीन बिर्ता पाए । अब क्रमशः विकाश हुँदै गयो । वि. सं १८३९ मा अर्थात् रणबहादुर शाहका पालामा अमरसिंह थापाले अनेक मन्दिर बनाए । हाम्रो नेपाल तराईमा भएको नेपाली शैलीको यो राममन्दिर पहिलो मन्दिर हो । यो मठ सरकारको संरक्षणमा छ ।

जानकीमन्दिर

जसरी चतुर्भुज गिरीले सपना देखेर रामको मूर्ति पाए त्यसै गरी त्यसभन्दा केही समयपछि एउटा वैष्णव महात्मा, जो सुरकिशोरदासका नामले प्रख्यात भए, उनले जानकीको मूर्ति पाए । यिनले पनि राजामा बिन्तीभाउ गरे र मकवानपुरका राजा मानिक सेनका पालामा अर्थात् वि. सं १७८४ मा प्रशस्त बिर्ता पाए । यसपछि जनकपुरको निकै विकास हुँदै गयो । यी दुई मन्दिरको विकासपछि अनेक मन्दिर बने । जस्तै, लक्ष्मणमन्दिर, जनकमन्दिर आदि । जानकीमन्दिरको महन्त्याईको परंपरा यस प्रकार छः-

- । १. सुरकिशोरदास (यिनका पालासम्म महन्त्याई भएको थिएन)
- । २. प्रयागदास
- । ३. जनकवैदेहीदास
- । ४. हरिनारायणदास
- । ५. बलरामदास
- । ६. सुवर्णदास
- । ७. विश्वम्भरदास
- । ८. रामगुलेलादास
- । ९. नरहरिदास
- । १०. हरिभजनदास
- । ११. रामकृष्णदास
- । १२. नवलकिशोरदास
- । १३. रामकरणदाम (वर्तमान)

यस महन्त्याईको परंपरामा सुरकिशोरबाहेक अरु कोही पनि प्रभावशाली भएनन् । उनले भने वैष्णवसाहित्यको भण्डार पनि भरेका छन् । उनले लेखेका पुस्तकमध्ये 'सीतायन' पाइएको छ र काव्यका दृष्टिले महत्त्वको छ । यो निकै मोटो ग्रन्थ छ । यसबाहेक 'मिथिला विलास' आदि सानातिना रचना पनि प्राप्त भएका छन् ।

वर्तमान जानकीमन्दिरको पुरातात्विक दृष्टिले अहिले महत्त्व नभए तापनि यसको कलाको दृष्टिले महत्त्व छ । हाम्रो देशमा भएको मोगल वास्तुशैलीको नमूनामध्ये यो महत्त्वपूर्ण नमूना हो । यो मन्दिर दुई भागमा विभक्त छ । बाहिरी भागमा अत्यन्त सुन्दर गिर्दा छ, जसमा अनेक स्वर्ण गजुरको सजावट छ । बाहिरी भागमा 'शीशमहल र तहखाना' प्रसिद्ध छन् । आजकल जनकपुर आउने विशिष्ट व्यक्तिहरू 'शीशमहलमा' बस्छन् र अन्य भागमा सामान्य यात्री । गिर्दाको भित्री भागमा चारैतिर प्राङ्गण छ र त्यसभन्दा भित्र मुख्य मन्दिर छ । भित्री मन्दिरमा किमती सिंगमरमरले भई छापिएको छ । साथै माथिल्लो महल किमती सुवर्णगजुरले युक्त छ । यसै मन्दिरमा

वैरागी सुरकिशोरदासले भेटेको जानकीको मूर्ति पनि राखिएको छ । वास्तवमा त्यो मूर्तिको प्राधान्य आज छैन । यो मूर्ति पनि ईसाको एघारौँ शताब्दीभन्दा पुरानो हुन सक्तैन । आजकाल विशेष प्रतिष्ठा भएका मूर्ति चाहिँ मन्दिर बनाउँदा बनाएर राखिएका सेता सिंगमरमरका मूर्ति छन् ।

वर्तमान जानकीमन्दिरको प्रचलित नाम 'नौलखा मन्दिर' हो । यसको निर्माण टीकमगढकी महारानी वृषभानुकुमारीले गराएकी हुन् । यस मन्दिरका संबन्धमा भनिन्छ पहिले यसको निर्माणको लागि नौ लाख संकल्प गरिएको थियो यसै कारण 'नौलखामन्दिर' का नामले प्रसिद्ध भयो । यद्यपि यसको निर्माण कार्य समाप्त गर्दा बाईस लाख रुपियाँ व्यय भइसकेको थियो अरे । नौलखा मन्दिरको प्रतिष्ठा विक्रम सं १९६७ साल माघ २८ गते तदनुसार ११ फेब्रुवरी १९११ ईसवीमा भएको हो । यसलाई नेपालको ताजमहल भनेमा कुनै अत्युक्ति हुँदैन । तर खेदको कुरा छ, यो दिन प्रतिदिन नष्ट हुँदै गइरहेको छ ।

कपिलेश्वर

यो स्थान जनकपुरधामभन्दा आधा कोश पूर्वमा छ । यहाँ अनेक भग्नावशेषका चिह्न पाइन्छन् । यो ठाउँ अन्यत्रभन्दा केही उच्च छ । यहाँ कपिलेश्वर महादेवको मन्दिर छ जहाँ करीब २५ वर्ष यता कुनै पूजाआजा हुँदैन । यसको गुठ पनि छ । अन्यत्र सारी पूजा गर्ने थाले । यो कुरा सरकारमा पनि विदित भइसकेको छ । उक्त सारिएको मूर्ति सेनवंशको समकालीन प्रतीत हुन्छ । यो छाडिएको मन्दिर आज हो कि भोलि ढल्ला जस्तो छ र यसभित्र कोही पस्ने साहस गर्दैन । मैले यस मन्दिरको भित्री भागमा गएर खनेर हेरेँ । त्यहाँ एउटा सुन्दर कुमारको मूर्ति फेला पारेँ । यो मूर्ति ईसाको दशौँ शताब्दीको अनुमान हुन्छ ।

कुमारको मूर्ति फेला पारेपछि मेरो साहस अझ हुँद भयो र मैले आफ्नु अनुसन्धान कार्य अझ अघि बढाएँ । फलतः त्यस ठाउँभन्दा २०० गज जति पूर्वमा

एक अर्को सुन्दर योगमायाको मूर्ति फेला पारे । यो ठाउँ पनि अरू ठाउँभन्दा अग्लो छ र प्राचीन भग्नावशेष प्रतीत हुन्छ । योगमायाको मूर्ति पालशैलीको अर्थात् नवौँ शताब्दीको प्रतीत हुन्छ । नेपाली मूर्तिकलाको इतिहासमा यति सुन्दर नारीमूर्ति अहिले सम्म अर्को फेला परेको छैन । यसमा वात्सल्यप्रेमयुक्त नवप्रसूता नारीले पलंगमा लेटेर बालकलाई दुग्ध पान गराइरहेको र अन्य व्यक्ति ती नवप्रसूता नारीको सेवा सुश्रूषामा तल्लीन भएको आकृति अंकित छ । यो सौम्य मूर्ति जति हेर्यो उति राम्रो लाग्दछ । ती नारीको जीवन धनधाम्यले परिपूर्ण देखाइको छ र त्यो वैभव लक्ष्मीको प्रतीत हुन्छ । बालकका सम्बन्धमा नारदको कामुकता प्रति लक्ष्मीले परिहास गरेको कथा संबद्ध छ । अर्कोतिर यसले प्रधान मातृका र सद्योजातलाई पनि संकेत गर्दछ । अतः यो महत्वपूर्ण गवेषणाको विषय हुन आएको छ । यस मूर्तिको चित्र श्री ५ को सरकार पुरातत्व विभागको संग्रहमा छ ।

यसै गाउँमा एक व्यक्ति जेनुल दफाली मियाले २०१२ साल तिर जमीन खन्दा करीब २ हात तल ७ ओटा काँसाका थाल पाएको रहेछ र ६ ओटा बेचेर पनि खाइसकेको र बाँकी एउटा फेला पारेँ । त्यो पाइएका ठाउँमा यो शताब्दी यता कुनै आवादी भएको छैन, बाँझो छ । कपिलेश्वर पनि चतुर्भुज गिरीकै समयमा आवाद भएको हो भन्ने त्यहाँको जनविश्वास छ ।

कूवा

यो स्थान जनकपुरभन्दा पौने कोश दक्षिणमा पर्दछ । यो स्थान पनि चतुर्भुज गिरीकै समयमा आवाद भएको हो भनिन्छ । यहाँ एउटा महादेवमन्दिर छ जसलाई कृपेश्वरनाथ भन्दछन् । महादेवमन्दिर भएको स्थान केही उच्च स्थानमा देखिन्छ । यो मन्दिर वा देवता कुनै पनि प्राचीन छैनन् र अर्वाचीन भन्न पनि सकिँदैन । पुरातात्विक दृष्टिबाट नवीन छन् । यसका वरिपरि कुनै पनि भग्नावशेष छैनन् । दिविएको भए त्यो भन्न कठिन छ ।

हनूमान् नगर

यो स्थान जनकपुरभन्दा करीब एककोश दक्षिणमा पर्दछ । यहाँ एउटा हनूमान्मन्दिर छ र देवता वा मूर्ति अन्तिम सेनकालको प्रतीत हुन्छ । यो स्थान पनि चतुर्भुजकै समयमा आवाद भएको हो भन्ने भनाइ छ । यहाँ प्राप्त भएका अभिलेखमा सबभन्दा पुरानो श्री ५ प्रतापसिंह शाहको वि. सं. १८३३ को लालमोहर छ । यो मठ वैरागीहरूका हातमा छ । सी महन्तहरूको क्रम यस प्रकार छः—

१. प्रीतमदास
२. रामप्रसाददास
३. माई (प्रीतमदासकी पत्नी)
४. दुखभञ्जनदास (१८७८-९३ महन्त्याइँ)
५. सीतारामदास
६. पुजारी ठाकुरदास
७. हरिचरणदास
८. सियारामदास (महन्त्याइँ १९१६, मृत्यु १९५८ वैशाख)
९. केशवदास जन्म १९४० (जीवित)

यहाँ बाहिर कुनै पुरातात्विक सामग्री दृष्टिगोचर हुँदैनन् । केही उच्च स्थान भएको हुँदा प्राचीन भग्नावशेष दबेको छ कि भन्ने अनुमान सम्म गर्न सकिन्छ ।

मडवा

यो स्थान जनकपुरधामबाट करीब १ कोश उत्तर-पश्चिम कोणमा मुजेलिया भन्ने प्रसिद्ध गाउँको पश्चिम रानीबजार भन्ने गाउँको छेउमा पर्दछ । यहाँ किव-दन्तीद्वारा सीतासित संपर्क गराइएका तीन मण्डप (ढिस्का) र एक पोखरी छन् । तिनमा हेर्दा त्यहाँ कुनै पुरातात्विक सामग्री हुने आशा छैन । यो ढिस्कामा जुत्ता लगाएर जान वर्जित छ । यसप्रति धार्मिक श्रद्धा कायम रहेको कुरा अन्वेषणीय छ ।

भतही

यो स्थान जनकपुरबाट करीब ३।। कोश पूर्वोत्तर कुनामा पर्दछ । यस गढका संबन्धमा केही दिनअघि यस मौजाका जमीन्दार झ्याउले गिरिले बडाहाकिमका समक्ष गोठालाहरूले केहा काम विशेषले खन्दा कौडी फेला पारे, साथै यहाँ ढिस्कामा अन्य वस्तु पनि फेला पारे भन्ने कुरा पेश गर्नुभएको रहेछ र श्री ५ को सरकार पुरातत्व र संस्कृति विभागलाई त्यही कुरा महोत्तरीका बडाहाकिमले सूचित गर्नुभयो । सोही मुताबिक विभागको आदेशानुसार मैले त्यस स्थलको निरीक्षण गरें ।

यो मध्यकालीन भग्नावशेष रहेछ । यहाँ खनेर हेर्दा गढका टाकुराको जमीनको सतहभन्दा करीब ३ फुट तल ढुंगाका यी वस्तुहरू फेला पारें (फ.सं. IIIB) ।

१. लक्ष्मीको भग्नमूर्ति ।
२. सरस्वतीको भग्नमूर्ति ।
३. विष्णुको भग्नमूर्ति (दाहिने पाखुरोमात्र) ।
४. कमलासन भग्न ।
५. तोरण भग्न ।

यी सबै टुक्रा जम्मा गरेर हेर्दा मलाई एउटै मूर्तिका टुक्रा जस्तो लाग्यो र जोडेर हेरें । यो प्रधानतः विष्णुको मूर्ति रहेछ । विष्णुको पूरा अंग प्राप्त हुन सकेको छैन । त्यो त्यही अरु उत्खनन गरेमा प्राप्त हुन सक्तछ । यसको दाहिने पाखुराको छेउमा गजतोरण मुनि यी अक्षर अंकित छन् (फ. सं. IA) ।

धुं २५ २॥ ५॥
धुं

यो अभिलेख अहिलेसम्म पढ्न सकिएको छैन । यस गढको उत्तरपट्टि अर्को एउटा गढ छ जसमा बाहिरपट्टि नै ईंट छरिएका देखिन्छन् । यसको छेउमा

एउटा ढिस्को छ जहाँबाट कौडी प्राप्त भएका थिए । ती सबै कौडी अब हिनामिना भैसकेका छन् । करीब आधा माना कौडी पुरातत्वविभागमा सुरक्षित छन् ।

यो गढ भएको ठाउँ अहिले आवाद छैन । यो गाउँनै आवाद भएको करीब एक शताब्दी भयो । अर्थात् वि.सं. १९०८ सालतिर यो भूमि जंगबहादुरका पालामा आवाद भएको हो । गढको भग्नावशेष करीब १२ विघा भूमिमा फैलिएको छ र अब त्यहाँका जनताले क्रमशः मास्तै ल्याएका छन् । यस भूमिलाई चाँडै नै सुरक्षित भूमि घोषित नगरे ती सबै वस्तु क्रमशः नष्ट हुन जानेछन् । अतः निम्नलिखित ४ किल्लाभिन्नको भूमि अर्को आदेश नभएसम्म खनजोत गर्न रोक्का गरिएको छ भनी तत्काल रोक्का गरेर सुरक्षित भूमि घोषित गर्नुपर्दछ ।

१. खतबे टोल डगर (बाटो) भन्दा पूर्व ।
२. पुरनी पोखरीदेखि पश्चिम ।
३. आवादी फूलबारीभन्दा दक्षिण ।
४. डगर पोखरीभन्दा उत्तर ।

धनुषा

यो स्थान भतहीबाट १॥ कोश उत्तर अर्थात् जनकपुरबाट ५ कोश पूर्वोत्तरमा छ । यसको पुरातात्विक दृष्टिले उति महत्त्व छैन तर धार्मिक दृष्टिले ठूलो महत्त्व छ । यहाँ केही कीट जस्ता ढुंगा भनी वा कीटकै केही चट्टान छन् जसलाई धनुषको टुक्रा भनिन्छ । यसबाहेक अरू कुनै पुरातात्विक सामग्री अहिलेसम्म दृष्टिगोचर भएका छैनन् । यसले यति धार्मिक आदर कहिलेदेखि पाउन थाल्यो यो अन्वेषणीय छ ।

सोनापत गढ

यी स्थान धनुषाभन्दा दुई कोश उत्तर-पश्चिममा छ र जनकपुरभन्दा ७ कोश पूर्वोत्तरमा पर्दछ । अझै स्पष्ट भनी भने यो नौसय विघाभन्दा उत्तर र पर्वत मौजाभन्दा पूर्वोत्तरमा पर्दछ । यो गढको भग्नावशेष आजकाल जंगलमा परिणत भएको छ । संभवतः यो गढ सेनहरूको हो र यसको खोज भएमा पुरानो

भग्नावशेष पनि भेटिने संभावना छ । नाप्ने साधन नहुँदा मंले हात्तीमा चढेर यसको परिक्रमा गरें । पूरा गढ घुम्न १५ मिनट लाग्यो । यस गढ भन्दा दक्षिण करीब ५०० गज गए पछि अर्को गढ भेटिन्छ । जो सोनापत वा सेनापति गढको अपेक्षा सानो छ । यो पनि अन्वेषणीय छ ।

सारांश

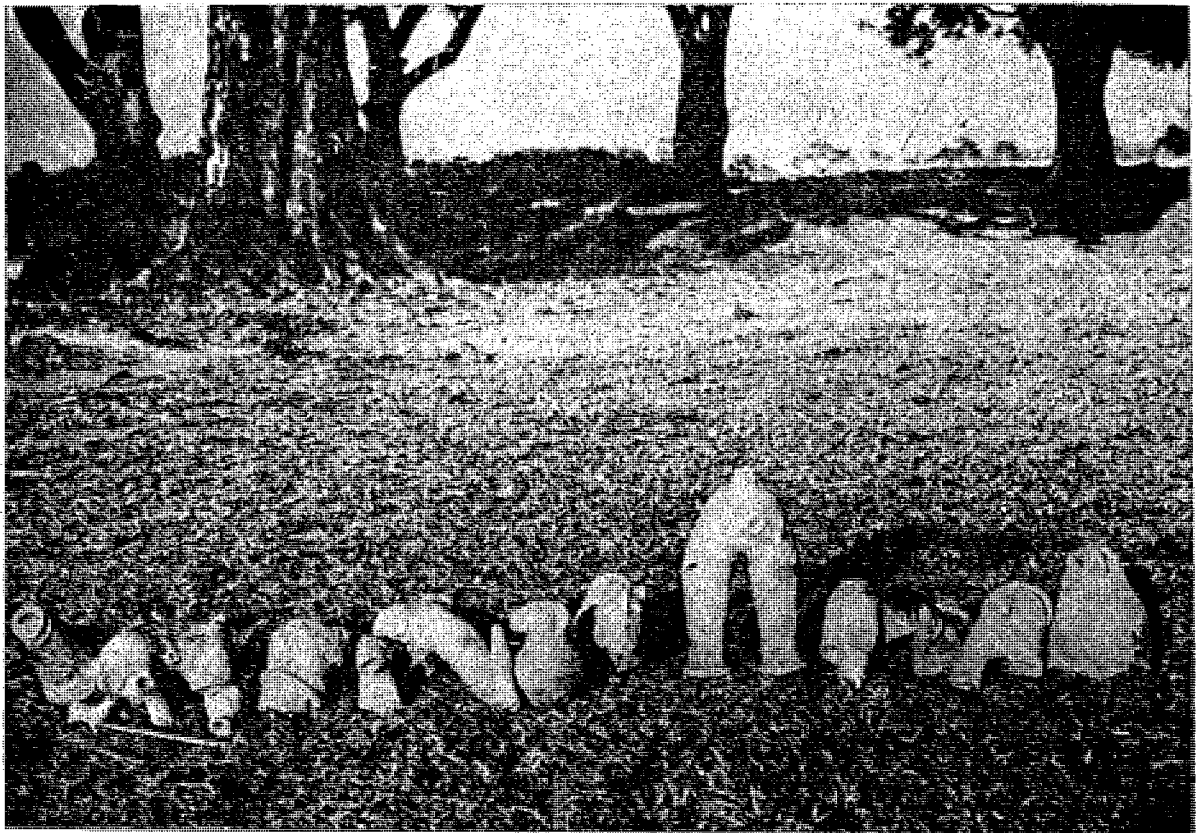
कोशीदेखि गण्डकीसम्म मिथिला-क्षेत्र हो । मिथिलामा प्राचीन कालमा विदेहवंशको राज्य थियो । त्यसपछि धेरै समयसम्म इतिहास अन्धकारमय रहन्छ । विदेह वंशको उत्तराधिकारमा हामी एकै चोटि वृज्जी वंशको शासन पाउँछौ । त्यसपछि पुनः अन्धकार काल आउँछ । ईसाको सातौँ शताब्दीमा भारतयात्रा गर्ने चिनियाँ यत्री हुयङ् साङ् मिथिला पनि आएका थिए । उनले आफ्नो वृत्तान्तमा लेखेका छन्-तिरहुतभिन्न दक्षिणमा वैशाली र उत्तरमा वृज्जी राज्य छन् । वृज्जी राज्य पूर्वदेखि पश्चिमसम्म फैलिएको ८०० माइलको घेरामा छ । यसको राजधानी चनसुना (जनकपुर) ज्यादै बिग्रेको अवस्थामा छ । आजकाल यहाँ अधिकांश व्यक्ति हिन्दू छन् । थोरै मात्रामा बौद्धधर्म मान्ने छन् ।

हुयङ् साङ्को यात्रापछि मिथिलाको अरू विशेष उल्लेख पाइँदैन र एकैचोटि नवौँ शताब्दीमा पाल-वंशको उदय भएको देखिन्छ । यो प्रभाव एघारौँ शताब्दीसम्म रह्यो । यसपछि यो भूभाग कर्नाट राज-वंशका हातमा गयो र यो वंशले करीब यस वर्ष जति राज्य गरेपछि यो क्षेत्र सेनवंशको हातमा पर्‍यो । सेनको उत्तराधिकार शाहवंशले पायो जो अद्यापि कायमै छ । यसबाट यो अनुभव भयो शाहवंशभन्द अघि सेनहरूको राज्य तराईमा पश्चिममा वर्तमान खजहनी स्युराजदेखि लिएर पूर्वमा वर्तमान झापासम्म थियो र उत्तरमा थियो सारा दक्षिणी महाभारतकं श्रृंखला । अतः यहाँ पाइएका पुरातात्विक सामग्री लाई पनि यस क्रमले हेर्नु आवश्यक छ ।

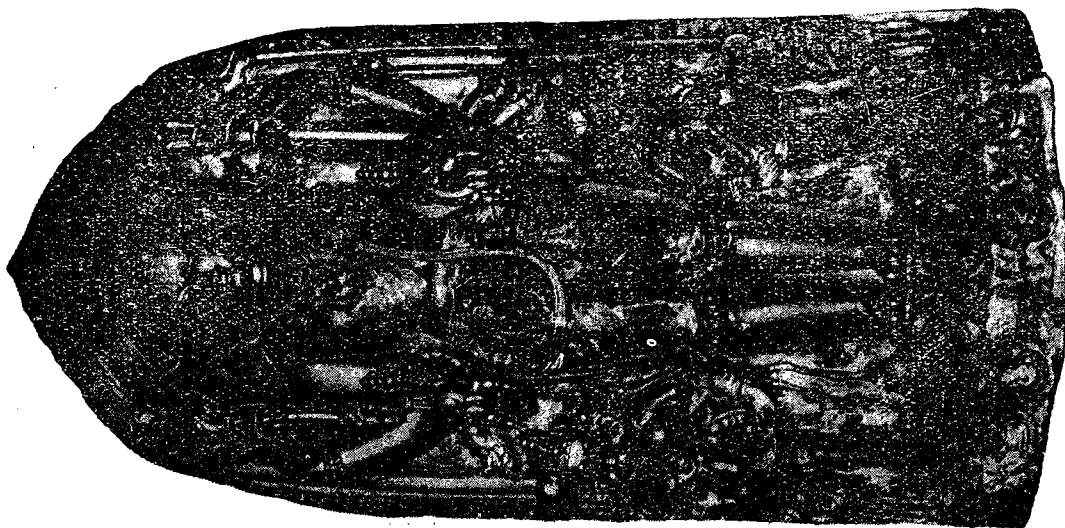

क. भतहीमा पाइएको अपठित लिपि
भएको विष्णुको भग्नमूर्ति ।
हेर्नुहोस् पृ. ९ ।

A. Stone fragment of Vishnu
image with undeciphered
inscription at Bhatahi. See
page 9.

ख. चित्रसारीमा पाइएका मृण्मयमूर्ति । हेर्नुहोस् पृ. २।
B. Terracotta figurines found at Chitrasari. See page 2.

क. इनरवामा रहेको विष्णुमूर्ति ।

हेनुहोस् पृ. ६ ।

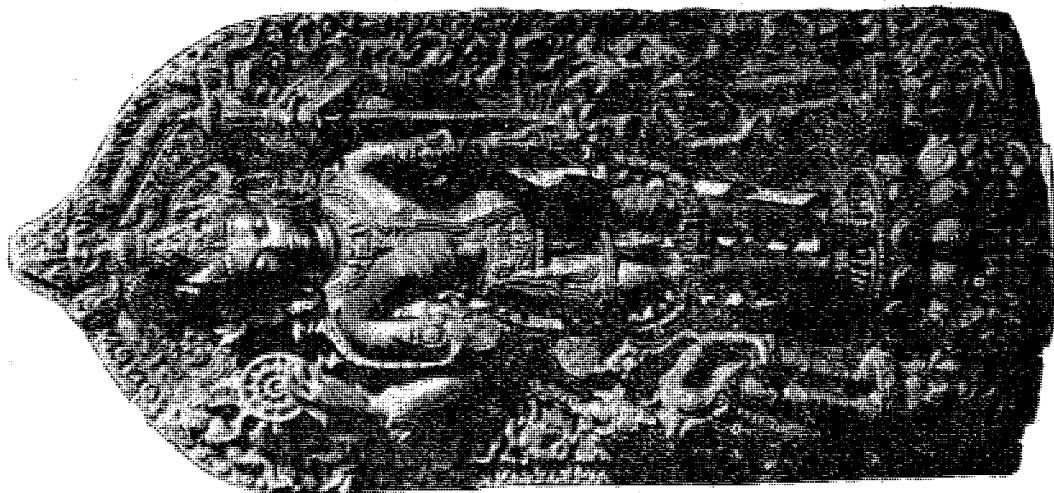
A. Stone image of Vishnu at Inarava.

ख. रापती मनौरीमा रहेको हनुमान्मूर्ति ।

हेनुहोस् पृ. २।

B. Stone image of Hanuman at Rapti Manauri.

ग. हनुमान्गञ्जमा रहेको विष्णुमूर्ति । हेनुहोस्

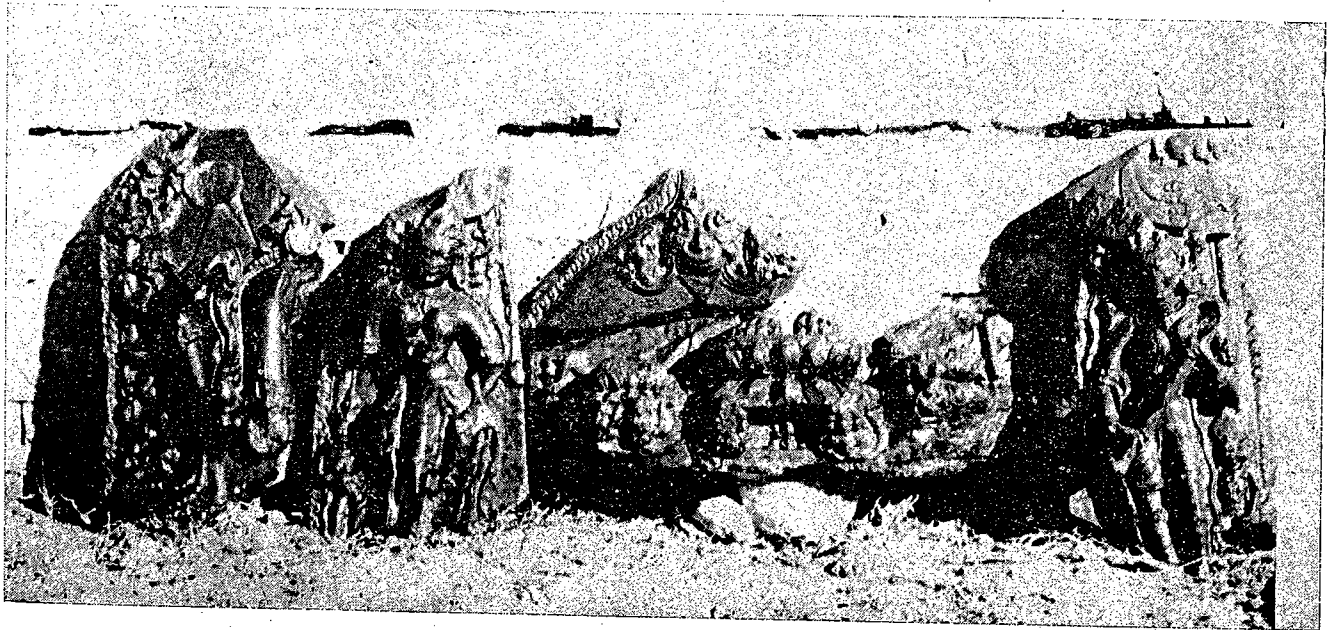
पृ. ४ ।

C. Stone image of Vishnu at Hanumanganj.

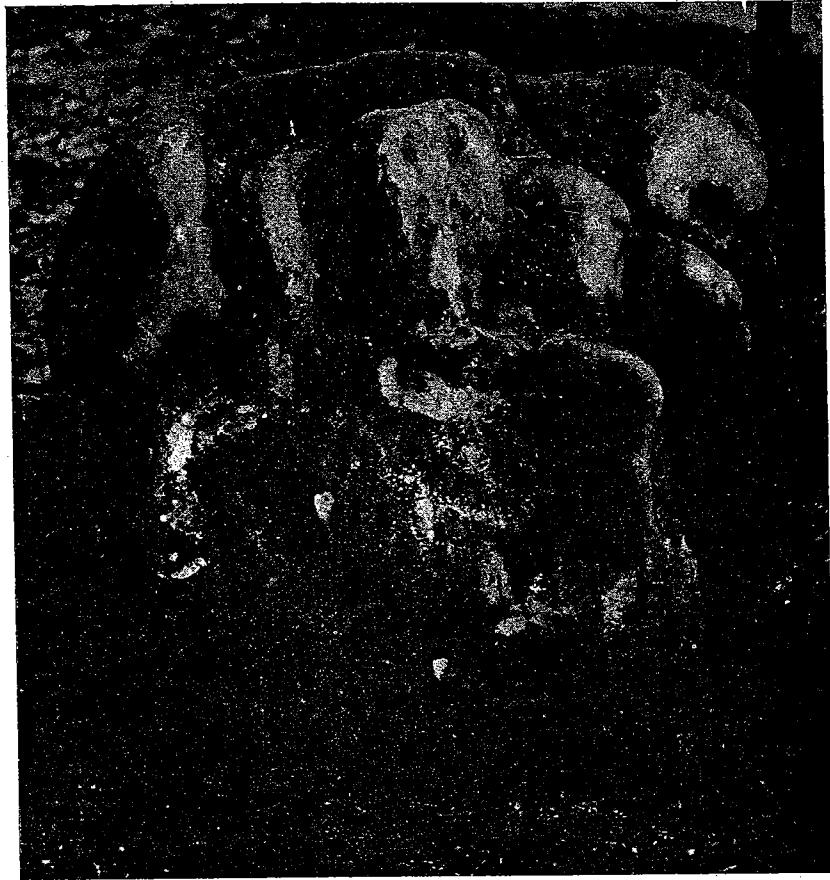
See page 4

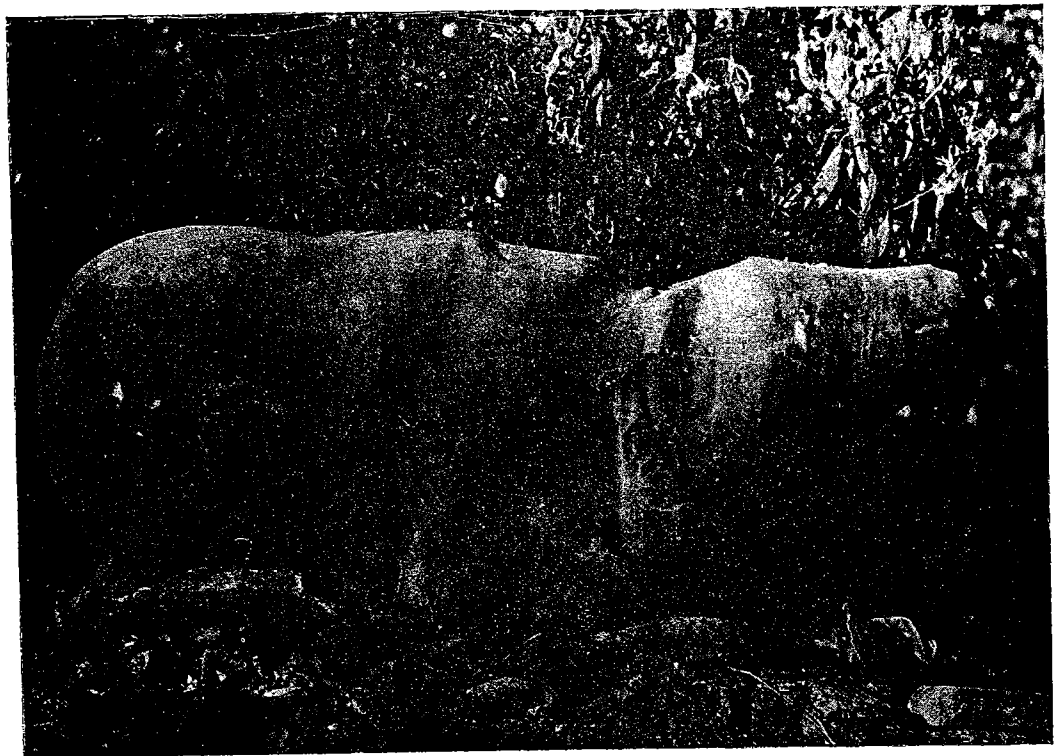
क. देवघाटमा रहेका कतिपय मूर्तिहरू । हेर्नुहोस् पृ. २ ।
A . Stone images at Devaghat. See page 2.

ख. भतहीमा रहेका विष्णु, लक्ष्मी, सरस्वतीका तोरणको भग्न खण्ड । हेर्नुहोस् पृ. ९ ।
B. Stone fragments of Vishnu, Lakshmi, Sarasvati and a Torana. See page 9.

क. बसेनीमा रहेका गणेशको मूर्ति । हेर्नुहोस् पृ. २ ।
A. Stone image of Ganesha at Baseni. See page 2.

ख. सागरनाथमा रहेको नन्दीको मूर्ति । हेर्नुहोस् पृ. ४ ।
B. Stone figure of Nandi at Sagarnatha. See page 4.